

Б. Сағындықұлы*

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан
*e-mail: kasabek65@mail.ru

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СИНКРЕТТІЛІК: СИНТАКСИСТІК АСПЕКТ

Аннотация. Синкреттілік әр ғылым саласының нысаны болып келді. Әсіресе оның эстетика, өнертану, мәдениеттану салаларындағы қасиеті мүмкіндігінше зерделуден өтті. Ал тіл біліміндегі қызметі барынша қайта сараптауды қалайды. Сондықтан да мақала авторы тіл біліміндегі синкреттілік мәселесін қозғайды. Мақаланың негізгі мақсаты – синкреттілік құбылысының морфологиялық құрылыммен қатар, синтаксистік құрылысқа да қатысты екендігіне назар аударту. Қазақ тіл біліміндегі тұжырымдауларда синкреттілік бір салалы құбылыс деп танылып, синтаксистегі іздері назардан тыс қалып келеді. Осы жағынан келгенде, тақырыптың синтаксистегі көрінісін анықтау мақаланың өзектілігін танытады. Әрі теориялық құндылығын арттырады.

Бұл мәселе тек қазақ тіл білімінде ғана емес, басқа тілдерде де жеке мәселе болып көтерілгендігі анық. Автор мұны орыс, неміс, француз тілдері ғалымдарының тұжырымдарымен дәлелдейді. Мақаладағы сөйлемдік құрылыстың тарылу немесе кеңею жолындағы байланысу ерекшеліктері синкреттіліктің синтаксистік қызметіне басқа қырынан қарау қажеттігін айқындайды. Әсіресе, сөйлемдер байланысындағы құбылыстар, атап айтқанда, тұлғалық тұрғыдан жай сөйлемдік, пайымдауды жеткізу тұрғысынан күрделі объектілік, болмаса керісінше, мәселелерді шешуге болатындығын көрсетіп берді. Және бұл қазақ тіл білімі синтаксисінің жаңа бағыттағы қызметін айқындайды.

Мақалада тіл білімінің диахрондық сипатына да көңіл аударылған. Орыс және басқа да шетел ғалымдарының ой-пікірлері тақырыптың өткен ғасырлық деңгейде қалып қойғандығын көрсетеді. Бұл көтеріліп отырған мәселенің әлі де маңызды екендігіне дәлел.

Мақалада айтылған ой-қорытындылар тіл білімі саласының одан әрі дамуына өз үлесін қосады. Жұмыс нәтижесін білім беру ұйымдарында қолданудың практикалық маңызы бар. Өйткені кез келген тілдік бірлік жеткізуші мен қабылдаушының санасына жетуі қажет.

Тірек сөздер: синкреттілік, синтаксистік тарығу, сөйлемнің созылмалануы, сөйлемнің біріктірілуі, қосымша ақпараттандыру

Б. Сағындықұлы*

Павлодарский педагогический университет имени А. Марғұлана, Павлодар, Казахстан,
*e-mail: kasabek65@mail.ru

СИНКРЕТИЗМ В ЯЗЫКОЗНАНИИ: СИНТАКСИСЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. Синкретизм стал предметом разных областей науки. Особенно его свойство в области эстетики, искусствоведения, культурологии были максимально изучены. Это означает, что и в лингвистике потребуется переосмысление функции синкретизма. Автор статьи затрагивает проблему синкретизма в языкознании. Основная цель статьи – обратить внимание на то, что синкретизм относится как к морфологическому строению явления, так и к синтаксическому построению. Исследования в казахском языкознании признают синкретность как одностороннее явление. А его следы в синтаксисе остаются незамеченными. С этой стороны, определение выражения темы в синтаксисе свидетельствует об актуальности статьи. И в этом обнаруживается и ее теоретическая ценность.

Очевидно, что этот вопрос поднимался как отдельный вопрос не только в казахском, но и в других языках. Автор доказывает это выводами ученых русского, немецкого, французского языков. Особенности связи конструкции речи в статье на пути сужения или расширения определяют синтаксическую функцию синкретизма. Особое внимание надо уделять на явление в связях предложений, а именно простое предложение с точки зрения формальности, сложная объектная с точки зрения передачи суждений, или, наоборот, определяет, возможность этой задачи. И это определяет новое направление синтаксиса казахского языкознания.

В статье также уделено внимание диахроническому характеру языкознания. Размышления российских и других зарубежных ученых свидетельствуют о том, что тема осталась на первоначальной стадии. Это доказательство того, что поднимаемая проблема все еще важна.

Выводы, изложенные в статье, внесут свой вклад в дальнейшее развитие сферы языкознания. Практическое значение имеет применение результатов работы в организациях образования. Ведь любая языковая единица должна достигать сознания получателя.

Ключевые слова: синкретизм, синтаксические комплексы, «вытянутые» предложения, присоединение предложений, добавочные сообщения.

B. Sagyndykuly*

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

*e-mail: kasabek65@mail.ru

SYNCRETISM IN LINGUISTICS: SYNTACTIC ASPECT

Abstract. Syncretism has become the subject of various fields of science. Especially, its properties in the field of aesthetics, art criticism, and cultural studies have been studied to the maximum. It means that linguistics will also need to rethink the function of syncretism. The author of the paper touches upon the problem of syncretism in linguistics. The main purpose of the research is to draw attention to the fact that syncretism refers both to the morphological structure of the phenomenon and the syntactic construction. Most scholars in Kazakh linguistics recognize syncretism as a one-sided phenomenon. And its traces in the syntax remain unnoticed. In this regard, the definition of the term in the syntax indicates the relevance of the paper. And increases the theoretical value.

This issue was raised as a separate issue not only in Kazakh but also in other languages. The author proves this by the conclusions of scientists of the Russian, German, and French languages. The features of the connection of the speech structure in the paper on the path of narrowing or expansion determine the syntactic function of syncretism.

Particular attention should be paid to the phenomenon in the connections of sentences, namely, a simple sentence from the point of view of formality, a complex object sentence from the point of view of conveying judgments, or, conversely, determines the importance of this task. And this defines a new direction of the syntax of Kazakh linguistics.

The study also pays attention to the diachronic nature of linguistics. The reflections of Russian and other foreign scientists indicate that the topic has remained at its initial stage. This is proof that the issue being raised is still important.

The conclusions set out in the paper will contribute to the further development of the field of linguistics. The application of the results of work in educational institutions is of practical importance. After all, any language unit must reach the consciousness of the recipient.

Keywords: syncretism, syntactic complexes, "vytenutyte" sentences, joining sentences, additional messages

Кіріспе

Мақала аталымы және онда баяндалған тұжырымдар көтерілген мәселенің өзектілігін танытады. Синкреттілік мәселесі әмбебаптық қолданымнан өтіп, тіл білімі аясына түскен күннен бастап жеке категориялық сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта синкреттіліктің тіл біліміне тікелей қатыстылығын айқындайтын нәтижелер мол. Сондықтан да негізгі мақсаттың бір қыры ол категорияның ғылыми тұрғыдан тарқатылуын көздейді десек болады. Бұған дейінгі еңбектерде синкреттіліктің синтаксистік сипаты нақты орын алмаған. «Синтаксистегі синкреттілік» деген терминдік аталымды да, оған қатысты пайымдауды да кездестіру қиын. Дегенмен жалпы тіл білімінде «асимметрия», «сөйлем созылмалығы» немесе «сөйлемдік тарығу» сияқты терминдеу кездеседі. Бұлар «тіл бірлігінің құрылымы мен қызметіндегі жүйеліктен, бірыңғайлықтан ауытқу» болып сипатталатын құбылыс ретінде қала бермесе керек. Керісінше, қайта жандану не жаңғыру үрдісінде талқылануы қажет.

Қазақ тіл білімінде болсын, басқа тіл білімінде болсын, синкреттіліктің ғылыми нобайы сақталған. Бұл оның синтаксистік бағытта кеңеюіне жол ашып, өзіндік пікір білдіруге жетелейді. Синкреттіліктің сөйлем аспектісінде қарастырылуына барынша тереңірек үңілсек, тіл бірлігінің басқа да сипаттары ашыла түседі. Тіпті, сөйлеу аспектісіндегі қолданымдардың логикалық, психологиялық арақатынастарын бірлікте қарауға мүмкіндік туады.

Материал және әдістер

Мақалаға тірек болған материалдар қатары кең. Тіл білімі сөздіктерінен бастап, қазақ, орыс, неміс, француз тілдеріндегі ғылыми еңбектер талдауға тартылды. Бұл өз кезегінде ғылыми тұжырымдардың салыстырыла берілуіне жол ашты. Сонымен қатар қазақ тіл білімі

ғалымдарының еншісіндегі еңбектерге басымдық берілді. Қазақ тіл білімінің дамуы үшін барынша үлес қосқан оқулықтар, ғылыми еңбектер мақаланың ғылыми баяндалуында да сақталды. Қазақ тіл білімінің тарихи аспектісіндегі грамматикалық бірліктердің көрсетілуі басты нысан болып танытылды. Осыдан барып мақалада ғылыми баяндау әдісі басты орында тұрды да, талдау-жинақтау әдісінің көмегі зор болды. Жұмыста салыстырмалы-салғастырмалы әдістің де орын алғаны анық.

Әдебиетке шолу

Мақалада нақты 17 (он жеті) әдебиеттен дәйексөз келтірілді. Тіл білімі сөздіктеріндегі түсінік-байымдаулар, тарихи еңбектердегі тұжырымдар тарқатылды. Мақалада аталған ғалымдар еңбегінің барлығына дәйексөз-сілтеме жасау мақсаты қойылмады, бірақ олармен танысу барысында таным көкжиегінің кеңігендігі анық. Сонымен қатар біраз әдебиеттердің таралу уақытының ертеректігі ескіріліп, олардың кейінгі интернет желісіндегі басылым нұсқаларына сілтеме жасалды.

Жұмыс барысында классикалық бағытта ғылыми еңбек жазған қазақ тіл білімінің білгірлері А.Байтұрсынұлының, Қ.Жұбанұлының, С.Аманжоловтың көзқарастары негізгі өзек болды. Мәселен, А.Байтұрсынұлы синкреттілік құбылысын жіті талдамаса да, сөз таптары тұрғысындағы бірліктерді тарқатуда морфосинтаксистік, оның ішінде сөз-сөйлемнің кеңею жолдарына тән қызметті көрсетіп отырды. Ал Қ.Жұбанұлы синкреттілікке әмбебаптық тұрғыдан келді, әрі жеке тіл білімі аясында талдау жүргізді. С.Аманжоловтың сөйлемдер байланысындағы жалғау, жұрнақтарға қатысты айтқан тұжырымдары әлі де болса құнды. Қазақ тілінің онан кейінгі уақытта диахронды-синхронды дамуына үлес қосқан ғалымдар, атап айтқанда Ғ.Айдаров, Ә.Құрысжанов, Н.Сауранбаев, Т.Қордабаев, Ы.Маманов, Қ.Есенов, Т.Сайрамбаев, Е.Ағманов, Қ.Шаяхметов, Ж.Манкеева, еңбектері тақырыпты жанама сипатта болсын баяндағанына көз жеткізуге болады. Мұндай сипаттамалардың өзі тақырып тұжырымдарын шындауға көмектеседі.

Мақала шетел ғалымдарының да көзқарасын білдіруді көздейді. Бұл тарапта Вильгельм фон Гумбольдт, В.Г. Адмони, Г.А. Золотова, И.И. Мещанинов, Е.А. Реферовская, Е.А. Скаличка сынды ғалымдардың еңбектері өзекті. Аталған ғалымдардың бірі жалпы тіл білімдік категорияларға қатысты, бірақ біздің тақырыбымызға жақын ойларымен танылса, енді бірінің синкреттілік деп атамаса да сол құбылыстың қызметін атқарарлық бірліктерді көрсетуіндегі тұжырымдары қажеттігімізді өтейтіндігі байқалды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі уақытта қай тілдің болмасын синтаксистік құрылысы барынша өзгеруден өтіп, дамудың арнайы жолына түсіп отыр. Мұндай жағдайда тіл білімі салаларында болып жататын салалық ауысулар, жеке бірліктердің қосылу (грек. *synkretismos*) қызметі де артады. Сондықтан да «Синкреттілік қосымшада кездеседі», «Синкреттілік бір формада бірнеше мағыналардың берілуі» сынды сипаттағы тұжырымдар біржақты танылым болып қалды. Ал егер синкреттілікті «Тіл жүйесіндегі ауыспалы (өтпелі) құбылыстармен байланысты туған тіл бірліктерінің бір-біріне қарама-қарсы дифференциалды құрылымы мен семантикалық белгілерінің қосарланып қатар қолданылуы, – деп білсек, – Бұған әр түрлі будандық (диффуздық, аралық) құрылымдар жататынын» (Қалиев, 2012: 249) мойындауымыз қажет. Оның үстіне орыс ғалымдары бұл мәселені кеңірек сипаттайды. «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік» түзушілердің пікіріне сүйенсек, «Синкретизм тіл мен сөйлеудің барлық деңгейлеріне тән, бірақ олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Әдетте, синкреттіліктің сөйлеу аспектісіндегі мазмұндық қызметіне қолдау көрсетіледі. Бұл оның безенделу үлгісінің қарапайымдылығымен түсіндіріледі. Кейбір ғалымдар синкреттілік ұғымын тілдің парадигматикасына ғана жатқызады және оны оның даму процесіндегі қайтымсыз жүйелік ығысулармен байланыстырады (кейде оларды «шешілмейтін» синкреттілік, яғни жойылмайтын деп те атайды). Бұл тілдік құбылысты тілдің

синтагматикасына және сөйлеудегі тілдік бірліктерді қолданумен бірге жүретін тірі процестерге қатысты контомациялық, диффузиялық (кейде оларды «шешімді» синкреттілік деп те атайды) құбылыспен қатар талдаушылар да бар» (Лингвистический энциклопедический словарь, 1990: 402).

Қазақ ғалымдары синкреттіліктің тек морфологиялық деңгейде анықталуына жол ашты. Ал синтаксистік аспектіде жорамал айтқандар қатары жоққа тән. Мұны аталмыш тақырыптың түбегейлі, әрі жан-жақты нысан болып бекітілмеуімен де түсіндіруге болады. Оның үстіне синкреттілік мәселесі тіл білімінің өзіне кештеу келген бағыт. Ол алғашында жалпы өнер (би, музыка, поэзия бірлігі деп ұғайық) категорияларының бөлінбеуімен, бүтіндігімен, яғни бірлікте болуымен сипатталды. Дегенмен мұндай әмбебаптық ұзаққа созыла қойған жоқ. Қайта, алуан түрлі мәдениеттің дамуынан жоғарыда айтқан біртұтастық ажырауға ұшырады. Нәтижесінде, музыка өз алдына, би өз алдына, поэзия өз алдына тек, түр, жанрлық тұрғыдан дамудың жолына түсті. Қазақтың күй дәстүрін барынша түсіндірген Қ.Жұбанұлы: «Кей елде ән болады да, күй болмайды. Ән, күй, би – үшеуі аралас дамыған елдер синкретизм дәуірінен аса алмағаны (өзбек), профессионал деңгейге көтерілмегені мәлім. Мысалы, татарларда ән бар, күй жоқ. Ал күй дегеніміз дамыған Европа елдерінің симфониясы тәрізді нәрсе» - дейді (Жұбанұлы, 2013: 420).

Қоғамдағы базис пен қондырмалық өзгерістер ауысып кетсе де, «синкреттілік» ұғымы санада орнығып қалды. Оның басқа ғылым салаларында қолданылуына жол ашылды. Осыдан барып тіл біліміндегі синкреттілік мәселесі туындады. Оның өзінде тек көне түбірдің «зат есім-етістік» мағыналы болғандығымен сипатталды. Тағы да алғашқы тіл білімінің профессорына жүгінсек, «Бұрын есім сөз бен етістік сөз ажыратылмаған тұста ат деген сөз бен атта деген сөз бір болған. Жылы – сын есім, жылы – етістік. «Жазу» әрі есім, әрі етістік. Бір ғана керек деген сөздің бірде етістік, бірде есім болуын қосымшасынан байқаймыз» (Жұбанов, 1999: 84). Демек, «Түркі тілдеріндегі синкретизм дегеніміз – тілдің ежелгі дәуіріндегі калып-күйі, аффиксальды тәсіл арқылы есім, етістік жасау жолдарының даму, соның салдары ретінде өзгеріске түсу нәтижесі» (Томанов, 1992: 146). Ал қазіргі уақыт осы тұжырымды кеңейтіп пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан да Ж.Манкееваның «Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту» еңбегі «түбірлерге» селқос қарамауға шақырады.

Біздіңше, сөз төркіні түбірден тараған теорема қазақ грамматикасының синтаксис саласына қарасты да қағида түзуге итермелейді. Түбір синкретизмі есім мен етістік сөздің аморфтылығымен бекісе, синтаксистік құрылыстың бірліктер байланысындағы морфо-синтаксистік қызметті алдыңғы орынға шығаруға болады. Себебі бірліктер байланысында әрі морфологиялық, әрі синтаксистік ерекшелік көрініс табатын болады. Сондықтан да А.Байтұрсынұлының демеу сөздерге қарата «Көбінесе демеу орнына басқа сөздер жүреді. Басқа сөздер дегенде демеу орнына есімдік пен етістік екеуінің біте қайнаған сияқты қосылған түрлері әсіресе көп жүреді» дегенін арнайы тарқатқан орынды. Ғалым пікіріне сүйенсек, «үйткені (олай еткен дегеннен қысқарған), үйтпесе (олай етпесе), үйткенде (олай еткенде), үйтпесіне (олай етпесіне), үйткенше (олай еткенше), сүйтіп (солай етіп), сүйтседе (солай етседе), сүйткен сайын (солай еткен сайын), сүйткенде (солай еткенде), қайткенде (қалай еткенде), қайткендеде (қалай еткендеде), әйтпесе (алай етпесе), немесе (не емес болса), әйтсе де (алай етсе де)» демеулері *есімдік пен етістік екеуінің біте қайнауынан* (Байтұрсынұлы, 2013: 148) болған. Мұндай ауытқулар (синтаксистік синкреттілік), дұрысы қоғамдық сананың өзгеруіне байланысты болатын кірігулер, тіл заңдылығына қайшы келмейді. Керісінше, грамматика салаларының тарихи байланыстылығын дәлелдейді.

Синтаксистік синкреттілікті басқа қырынан да жүйелеу орынды. Ең алдымен, сөздер тіркесіміне тоқталайық. Бүгінгі күні сөз тіркесі деп аталатын ұғымға түрлі грамматикалық амал-тәсілдердің көмегі арқылы жеткен толық мағыналы бірліктердің байланысы енеді. Әдетте, сөзаралық байланысты қосымша, оның ішінде жалғаулар қызметінен орын алатынын басты нысан етіп жатамыз. Ал қосымшаның екінші бір түрі жұрнақтар қызметі кенже қалып қояды. Мысалы: *жарқырай күлді, жүгіріп келді* сынды тіркесімдердегі байланысты орын

тәртібі амалына жүктеп жүргеніміз анық. Шындығында, көсемше жұрнақтарының байланыстырушылық қабілетін Қ.Жұбанұлы ертерек таныған: «Оқып дегендегі «п» әуел баста «мен» деген көмектес септіктен шыққан. «Мен» - жалғау ғой, сондықтан «п» қосымшасын да жалғау ретінде қарау керек тәрізді» (Жұбанов, 1999: 36).

Екіншіден, көсемше тұлғасының байланыстырушылық қызметі кейінгі дәуірдің жемісі болса керек. Себебі «Көптеген ғалымдар етістік пен есімдерге жіктелу кезінде етістік жасаудағы белсенді тұлғаның -а/е формасы болғандығын көрсетеді» (Манкеева, 2014: 80). Мұндай пікірлер көсемше тұлғаларының сөз түрлендірушілік қызметін кейінге шегеретіні анық. Тарихи таным етістік жасау қызметін алдыңғы қатарға, сөз байланыстырушылық қызметін деңгейлес уақытқа шығарса керек. О бастағы кезеңнен кейінгі уақыт жеке сөздердің өзара байланысқа түсуіне икемдейтін уақыт екені сөзсіз. Бәлкім, бұл Ж.Манкееваның түсіндіргеніндей, «түркі тілдері дамуының аффикстік кезеңіне» сәйкес келетін де шығар. Сонда, түбір синкреттілігін қосымша түрлеріне (синкреттілігіне) баласақ, бір қосымшаның бойынан екі түрлі белгіні анықтауға болады. Ол әрі сөз тудырушылық қызмет, әрі сөз байланыстырушылық қызмет.

Бір қызығы, қазақ тіл білімінде көсемшенің сөйлемаралық байланысы ертерек танылды да, сөзаралық байланысы ғылыми талдауларға тартылмады. Солай бола тұра, Ы.Маманов, Т.Сайрамбаев, Қ.Шаяхметов сынды ғалымдар аталған бірліктің сөзаралық байланыстағы қызметін көрсетіп отырғанын атап өткеніміз жөн. Мәселен, ғалым Т.Сайрамбаев -й, -е, -п жұрнақтары арқылы келген мысалдардан көсемше байланысын тауып, «Алайда сөз тіркестеріндегі сөздердің жұрнақтар арқылы байланысу тәсілі жалғаулар арқылы байланысу тәсілдеріндей актив құбылыс емес. Сонда да біз қазақ тіліндегі синтетикалық байланысу тәсілдерінің осы бір ерекшелігін ескеріп, оны сөздердің жалғаулар арқылы байланысуына қоса жұрнақтар арқылы да байланысу, яғни қосымшалар арқылы байланысу деп атауды жөн көрдік» дейді (Сайрамбаев, 2010: 172). Ақиқатында, мұндай шынайы ғылыми тұжырымдаулардың әлі де болса ескерілмей, назардан тыс қалып қойғаны өкінішті, әрі ғылым үшін дұрыс жайт емес.

Көсемшелік қосымшалардың түрі сөйлемдер байланысына келгенде белсенділікке ие болады. Мұны қазіргі әдеби тіліміздегі сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылымында кездесетін көсемше тұлғалы бағыныңқы сыңарлар санының көптігінен да байқаймыз. Олар әрі әр алуан мағыналық қатынас түзуге көмектеседі. Мәселен, шартты, қарсылықты, мезгіл, амал, себеп, үлестес мағыналы сабақтас сөйлем сыңарларының әрқайсысында көсемше тұлғасы кездесіп отырады. Осының ішінде Қ.Есеновтің ескерткеніндей, «Түркологиялық еңбектерде -ғанша тұлғасы бөлініп-жарылып жатпай-ақ, осы тұтас қалпында көсемшенің келер шақтық көрсеткіші ретінде танылып жүр: *Бұлар танысып болғанша, алақандай Қарағанды хабарланып та болды* (Ғ.Мұстафин)» (Есенов, 1995: 64). Бұл – мәселенің бір жағы. Тағы бір жағынан қосымшаның екінші бөлігі шылау сөзден ауысқанын байқауға болады. Ғалым мысалындағы алғашқы баяндауыш тұлғасын нақтылай түссек, оның *танысып болғанға шейін* екеніне көз жеткіземіз. Демек, синтаксистегі синкреттілік әрі шылаулық, әрі жұрнақтық бірліктен танылады.

Жалпы тіл білімінде синтаксистік синкреттілікті нақты талдамаса да, осыған ұқсас жайтты жеткізген ғалымдар болды. Синтаксистің көп қызметтілігіне қомақты еңбек жазған орыс ғалымы Г.А.Золотова үш беттен ғана тұратын пайымдауын «Сөйлем құрылымындағы тарихи өзгерістерді бақылау мәселелеріне» (Некоторые наблюдения над историческими изменениями в структуре предложения) арнаған. Мұнда XIX-XX ғасырлар шеңберіндегі көркем шығармалардан мысалдарды дерек ретінде тарта отырып, сөйлем құрылымындағы септік жалғауларының орын алмастыру ерекшеліктерін сөз етеді. Осы орын алмастырулар өз кезегінде сөйлемнің құрылымдық-логикалық ұйымдасуына әсер ететіні барынша тиянақталады (Золотова, 2009: 317-321). Сонымен қатар ғалым сөйлем моделінің предикаттық минимумы екі түрлі жолмен жүретініне назар аудартып, екінші жолдың нысанын төмендегіше толықтырады: «Мағынаны үстеу ережесіне сәйкес сөйлем үлгісіне сөйлемнің жаңа, қосалқы

компоненттері, әр алуан түрдегі «ситуанттар» біізді түрде қосылады. Сөйлемнің моделін құрайтын негізгі компоненттер мен оны тарататын қосалқыларының қарсылығы мектеп грамматикасындағы негізгі және көмекші мүшелердің (сонымен қатар жалпы емес және кең тараған сөйлемдердің) қарсылығына ұқсайды, бірақ онымен оппозициялық концепциялардың құрамы жағынан да, оларды таңдау принциптері бойынша да сәйкеспейді» (Золотова, 2009: 244).

Ғалым И.И.Мещанинов мұндай құбылысты «синтаксистік тарығу» (синтаксические комплексы) деп жеткізіпті. «Бұл синтаксистік тарығу лексикалық байланыс (күрделі, күрделі сөздің семантикасы бойынша) және синтаксистік байланыстың (сөйлем мүшесінің компоненттері ретінде) алдында тұр. Оларды сыртқы тұлғаларының әртүрлігіне орай әр алуан тілдердің, атап айтқанда, түркі, фин, үнді-еуропалық және т.б., құрылысынан кездестіруге болады. Осы қазірдің өзінде мол материалдардан стадиялық сабақтастықтың түрін, яғни сапалы жаңа формациямен дәйекті дамуды көруге болады. Неғұрлым тереңірек кезеңдік-салыстырмалы талдау арқылы формалардың барлық алуан түрлілігімен белгілі бір заңдылықты орнатуға, сапалы түрде өзгертін конструкциялардың белгілі бір тарихи реттілігін қадағалауға болады» - дейді ғалым (Мещанинов, 1975: 109).

Еуропалық неміс, француз тілдерінің де білгірлері синкреттілік мәселесін синтаксиске қарата талқылаған. Мәселен, В.Г.Адмидің еңбегінде «тұтас сөйлемнің композициялық түрі» деген сипатта ақпарат беріледі. Ғалым мұндай құрылымның екі түрін алға тартады: 1) «сөйлемді ұйымдастырудың кернеулік бағыттағы түрленуі» және 2) «сөйлемді ұйымдастырудың тармақталу бағыттағы түрленуі». Екінші түрінің өзін тағы екі бағытпен түсіндіреді. Соның ішінде «сөйлемнің созылмалануы» (предложения «вытенутые») және «сөйлемнің ортақталу сипаты» (предложения «центрированные») тақырыбындағы баяндауда сөйлем құрылымында «шегініс жасау» (отступления) немесе «қосымша ақпараттандыру» (добавочные сообщения) сынды тіл қолданыстар болатынын жеткізеді. «Созылмалы» сөйлемдерде тармақталған компоненттердің арасында сыналанып, сол арқылы тұтас сәйкес құрылыстың өзегі болып табылатын сөйлемнің созылған, алшақталған құрылымын құрайды» - деп (Адмони, 1973: 348), ондай бірліктердің сабақтастық құрылымдарға, сөйлемнің күрделену жолындағы қосалқы бірліктерге (қыстырма бірліктер, тұйық етістікті, есімше және көсемше айналымды, бірыңғай мүшелі) тән екендігін аңғартады. Дәл осындай ауқымдағы ойды кезінде көрнекті неміс ғалымы да бағдарлаған болатын (Вильгельм фон Гумбольдт, 2004: 141-155).

Француз ғалымы Е.А.Реферовская құрмаластық құрылымдардағы байланысу жолдарын шылаулар нәтижесінен оңтайлы шешкен. Сонымен қатар ғалымның «сөйлемдер байланысы» (присоединение предложений) тақырыбымен берген тұжырымында ерекше тұстар бар: «Сөйлемдер байланысы немесе оларды біртұтас бірлікке біріктіру қазіргі француз тіліне өте тән. Бұл тек сөйлемдер байланысына ғана емес, жекелеген сөйлем мүшелеріне де тән. Біріктірілген элементтер алда кеткен ойды қуып жетуге негізделгендей болады. Олар дәйекті логикалық-семантикалық сатыларда орналасады, олардың әрқайсысының өзіндік нақты мағынасы немесе мағыналық реңктері бар, ол бүкіл сәйкес конструкцияның өзегі болып табылады» (Реферовская, 2010: 212). Осы тіл біліміне қатысы өрбіген басқа бір ғалымның еңбегі де өзектілікті қозғайды (Скаличка, 1967).

Мұндай қызмет түркі тілдерінің тарихи дамуында да кездесті. Мәселен, бір ғана «Шығыс жалғаулы етістік сөз тіркестері түркі тілдерінде көне дәуірден бері келе жатқан тілдік құбылыс болып табылады. V-VIII ғасырларда болған (оған дейін де) шығыс септік үш түрлі формада берілген сықылды: 1) жатыс жалғауы арқылы; 2) шығыс жалғауы арқылы; 3) атау формада. Алғашқы екеуінің қолданысы белгілі рулар мен тайпалар тілі шеңберінде болса керек. Кейін шығыс септік мағыналары -дан жалғауына телініп, толық қалыптасқанда, қалған екеуі бұл қызметте қолданылмайтын болған» (Ағманов, 1986: 111). Біздің айтпағымыз сол, ұзақ та тарихи даму тілдің ішкі бірліктерінің алмасуына мүмкіндік берді. Мүмкін, бұл жайтты синкреттілік деп айқындау, оның үстіне бертінгі жылдардың еншісіндегі екендігі тағы бар,

дұрыс бола да қоймас. Бірақ тарихи таразылау тілдің байырғы мәселелерін қопара зерделеуге әкеледі.

Тарихи таразылау дегеннен шығады. Сөйлемнің ішкі бірліктерінің диффуздық мәселесі қазақ ғалымдарының назарынан да тыс қалған жоқ. С.Аманжолов пікірінше, «Алғашқы сөз шыққан кезде, сөйлем осы күндегідей бірнеше сөзден құралмаған. Әр сөз, әр дыбыс бір-бір сөйлемнің қызметін атқара алатын болған. Оның себебі: ол кездегі дыбыстар шоғырмақты (диффузды), сөздер көп мағыналы еді; оның үстіне сөздің өзі аз еді. Бұлай болуы ол кездегі адам баласының ой-өрісінің, өндіріс құралының, қарым-қатынасының тарлығына, тайыздығына, аздығына, кемдігіне, қысқасы, өндіріс күшінің ыңғайына байланысты» (Аманжолов, 2010: 20). Бұл мәселеде Қ.Жұбанов тіпті тереңдей түсті: «...қазіргі жік жалғауларының бәрі де бір замандарда *мен, біз, сен, сіз, ол, олар* мағынасында болған, ал синтаксистік құрылымда келгенде, бұл сөздердің бәрі де бастауыш болған және ол заманда бастауыш мүшесі қазіргідей препозицияда емес, постпозицияда тұрған. Сонымен қазіргі жалғаулардың бірқатары ерте замандардағы бастауыш қызметін атқарған дербес мағыналы сөздер болған» (Жұбанов, 1999: 80).

Синтаксистегі синкреттілік мәселесін әлі де болса тың жатқан дүние деп қабылдауға болады. Мұның басты себебі аталған саланың тарихи қалыптасу және даму арнасы ашылмай қалғандығынан деп білеміз. Көне жәдігерлердің синтаксистік құрылысы 1940 жылдың аяғына таман Н.Сауранбаевтың еңбектерінде мысалдық деректер ретінде пайдаланылды да, 1960 жылдардың екінші жартысында Т.Қордабаев еңбегімен (Тарихи синтаксис мәселелері) түгенделе түсті. Көне түркі ескерткіштер тіліне қалам тартқан Ғ. Айдаров пен орта түркі ескерткіштерінің тілін безбенге салған Ә.Құрысжанов еңбектері тек қана синтаксистік құрылымға қатысты тұжырымдалмағаны тағы да ақиқат. Оның үстіне бұл еңбектердің өзі синхрондық тұжырымдарға сүйенуден туып, әбден танылған теоремаларды шегелеу мақсатында құрылды. Мұнан кейінгі уақыттарда (Ә.Ибатов, М.Томанов еңбектерін есептегенде) нақты ғылыми зерттеулерге көңіл аудару бәсең тартты. Демек, тарихи синтаксистің ашылмаған сыры әлі де болса көп. Бұл жағынан келгенде, тілдің басқа салаларының тарихи, оның ішінде синкреттілік тұрғыдан, зерделенуі бар екені ақиқат. Ал тілде танылған ғылыми ұсынымдардың синтаксистік бағытта да ілгерілету күшіне айналуын көздесек, «ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын көнетүркілік тілдік деректер негізінде саралап тануға» ден қойғанымыз жөн болады. Себебі бұл бағыт, ғалым Ж.Манкеева атап өткеніндей, «қазіргі тіл біліміндегі өркенді арна».

Қорытынды

Қазақ тіл білімінің грамматикалық құрылысындағы өзгерістің бірі синкреттілік құбылыстың тарихи дамудан өтіп, синхрондылық қызметте де көрініс таба алатындығы болса керек. Әбден танылған «түбір синкретизімін» синтаксис саласында басқа қырынан танытуға болады. Ол, әрине, мұндай жағдайда сөйлем құрылысының әр алуандығынан туындайды, сөйлем сыңарларының, сөйлем мүшелерінің байланысу қабілетінен де өрбиді. Көптеген тіл білімдерінің синтаксистік синкреттілікке қатысты нақты тұжырымдары болмаса да, мұндай құбылыстық өзгеріске жақынырақ келетін басқа аталымдардағы бірліктерді танытып отырған. Біздің жұмысымыздың мақсаты да сол тілдердегі сондай бірліктердің зерделенуін байқату болды. Атқарылған жұмысты саралай келгенде, жалпы тіл білімі, оның ішінде қазақ тіл білімі үшін, әлі де болса тілдік бірліктердің ашылмай қалған тұсын анықтадық. Себебі бұл тіл білімі саласының қазіргі сұранысқа толықтай жауап беретіндігімен астарласып жатыр.

Қорыта келгенде, синкреттілік тіл білімінің грамматика саласына тән құбылыс. Ал оның синтаксистегі көрінісін қазақ ғалымдарының тұжырымдарынан тануға болады. Біріншіден, көне түбірлік «зат есім-етістік» тұлғасындағы морфологиялық танымнан синтаксистік танымға жарарлық тарқатудың жолы ашылады. Себебі олардың қазіргі көрінісінде есім-етістік боларлық байланыс бар. Мұндай синтаксистік танымға А.Байтұрсынұлының демеу сөздер

арқылы жеткізген түсіндірулері жетелейді. Екіншіден, жұрнақтар тек сөзтүрленімдік, я сөз тудырушылық қызмет қана атқармайды. Көсемше тұлғалы жұрнақтардың сөйлем байланыстырудағы амал-тәсілдік қызметі сөздер байланысына келгенде кем түспейді. Әсіресе, синтаксистік бірліктерді тарихи тұрғыдан сипаттауда бұған мейлінше көз жеткізуге болады. Қ.Жұбанұлы көрсетуіндегі мұндай ғылыми тұжырымдар кейіннен қазақ тіл білімін зерделеудегі басты ұстанымға (Е.Ағманов, Т.Сайрамбаев және т.б.) айналды. Үшіншіден, мақалалық деңгейдегі салғастырмалы ізденістер синтаксистік синкреттіліктің ізі үндіеуропа тілдерінен де кездесіп қалатындығын байқатты деуге негіз бар.

Әдебиеттер

- Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. – Алматы, 1986. – 112 б.
 Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка. – Л., 1973 стр.– 368 с.
 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы, 2010. – 320 б.
 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы, 2013. – 640 б.
 Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М., 2004. – 400 с.
 Есенов Қ. Құрмалас сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1995. – 136 б.
 Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы, 2013. – 640 б.
 Жұбанов Қ. Қазақ тілінің жоғарғы курсы: лекциялар желісі. – Алматы, 1999. – 112 б.
 Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 2009. – 352 с.
 Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 690 с.
 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014. – 640 б.
 Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. – Л, 1975. – 352 с. [https:// books.google.com](https://books.google.com)
 Реферовская Е.А. Синтаксис современного французского языка. – Л., 2010.– 240 с.
 Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2010. – 640 б.
 Скаличка В. Асимметричный дуализм языковых единиц. В книге: Парижский лингвистический кружок. – М., 1967. – 238-245 с.
 Тоғанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1992. – 192 б.
 Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы, 2012. – 388 б.

References

- Agmanov E. (1986) Qazaq tiliniñ tarihi sintaksisi [Historical syntax of the Kazakh language]. – Almaty, 1986. - 112 p. (in Kazakh)
 Admoni V.G. (1973) Sintaksis sovremennog nemetskogo jazyka [Syntax of the modern German language]. – L., 1973.– 368 p. (in Russian)
 Amanjolov S. (1994) Qazaq ädebî tili sintaksisiniñ qısqaşa kwrsı [Brevis cursum in syntax de Kazakh litteratus]. – Almaty, 2010. - 320 p. (in Kazakh)
 Baitursynuly A. (2013) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Compiled by: G. Anes. – Almaty, 2013. – 640 p. (in Kazakh)
 Vilgelm von Gumbolt. (1984) Izbrannye trudy po jazykoznanii [Selected works on linguistics]. – M., 2004. – 400 p. (in Russian)
 Yesenov H. (1995) Qurmalas soilem sintaksisi [Syntax of a complex sentence]. –Almaty, 1995. – 136 p. (in Kazakh)
 Jubanuly Q. (2013) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Compiled by: G. Anes. – Almaty, 2013. – 640 p. (in Kazakh)
 Jubanov Q. (1999) Qazaq tiliniñ jogary kypsy: leksialar lelisi [Higher course of the Kazakh language: a course of lectures]. – Almaty, 1999. – 112 p. (in Kazakh)
 Zolotova G.A. (1973) Otserk vunktsionalnogo sintaksisa russkogo jazyka [An essay on the functional syntax of the Russian language]. – M., 2009. – 352 p. (in Russian)
 Lingvistitsesni yentsiklopeditsesnii slovar (1990) [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. – M., 1990. – 690 p. (in Russian)
 Mankeeva J. (2014) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. Compiled by: G. Anes. – Almaty, 2014. – 640 p. (in Kazakh)
 Meshaninov I.I. (1975) Problemy razvitia jazyka [Problems of language development]. – L., 1975. – 352 p. (in Russian) [https:// books.google.com](https://books.google.com)
 Referovskaya E.A. (1969) Sintaksis sovremennog frantsuzskogo jazyka [Syntax of the modern French language]. – L., 2010. – 240 p. (in Russian)
 Sairambaev T. (2010) Qazaq til biliminiñ mäseleleri [Problems of Kazakh linguistics]. – Almaty, 2010. – 640 p. (in Kazakh)

- Skalitska V. (1967) Asimetritsnyi dualizm jazykovyh yedinit. V knige: Parijskii lingvistitseskii krujok [Asymmetric dualism of linguistic units In the book: Prague Linguistic Circle]. – M., 1967. – 238-245 p. (in Russian)
- Tomanov M. (1992) Turki tilderiniñ salystyrmaly grammatikasy [Comparative grammar of the Turkic languages]. – Almaty, 1992. – 192 p. (in Kazakh)
- Til bilimi terimderinin sozdigi (2012) [Dictionary of Linguistics terms– Almaty, 2012. – 388 p. (in Kazakh)]